

U raskoraku: Srbi u Hrvatskoj u dnevniku Milovana Đilasa 1989 — 1995.

MLADEN MRDALJ

Wenzhou Kean University, Kina

Politička javnost nije mogla ostati ravnodušna na suočavanje jednog od tvorca socijalističke revolucije u Jugoslaviji s propašću sopstvenog dela. Suočavanje je dinamično beleženo u formi dnevnika, a dramatičnije perom književnika. Sam Đilas verovatno nikada nije prežalio što je pamćen više kao revolucionar i politički disident umesto kao književnik.¹

Kada se radi o Đilasovom odnosu prema Hrvatskoj u dnevniku 1989 — 1995, Tihomir Ponoš i Tvrtko Jakovina su istakli Đilasova predviđanja o teškim posledicama srpsko-hrvatskog sukoba po Srbe u Hrvatskoj, podvlačeći pre svega Miloševićevu odgovornost.² Miljenko Jergović prati sličnu liniju, ali se više bavi ličnostima iz Hrvatske koje prolaze Đilasovim dnevnikom i njihovim međusobnim odnosima.³ Međutim, Đilasov pogled na srpsko-hrvatske odnose je bitno složeniji.

- 1 Dnevnik odaje raskorak između želje da bude priznat kao pisac i realnosti: “Petranović kaže da moje memoare čita kao literaturu, a ne kao istoriju: to mi se dopalo, jer i ja tako mislim.” (19.11.1990); učestvuje na Televiziji Beograd u emisiji o njegovoj literaturi “jer me malo ko zna kao pisca”. (19.4.1991); žali se na Dobricu Ćosića “...[on] me stavlja u istu ravan s Penezićem i Rankovićem, kao da nemam i drugu biografiju.” (18.4.1993); “...dobra pripovetka, ako je imam – ili “Njogoš” – vrede više nego svo moje revolucionarstvo i disidentstvo i politički spisi...” (19.6.1994). Ukoliko nije drugačije naznačeno, svi datumi između 1.1.1989. i 10.4.1995. se odnose na dnevnik Milovana Đilasa koji je objavljen pod naslovom “Raspad i rat: dnevnik 1989 — 1995”, Beograd: Vukotić Media, 2022.
- 2 Ponoš, Tihomir. “Kronika višestrukog propadanja.” 19.2.2023. Portal Novosti. <https://www.portalnovosti.com/kronika-visestrukog-propadanja>; Jakovina, Tvrtko. “Đilasov oproštaj od Jugoslavije”. 30.7.2022. Jutarnji list. <https://www.yuhistorija.com/serbian/doc/Jutarnji,%20Tvrtko%2020220730.pdf>
- 3 Jergović, Miljenko 26.9.2022. “Jergović: najgori nacionalisti su potekli iz komunističke partije.”, <https://express.24sata.hr/top-news/jergovic-najgori-nacionalisti-su-potekli-iz-komunisticke-partije-26123>

Tako on na samom početku dnevnika, prvog dana nove 1989. godine, uz kritiku Miloševićeve politike, tvrdi da su Srbi “s razlogom uvređeni i poniženi”, a isto će ponoviti ambasadoru SAD Cimermanu (15. 6. 1989). Potom: “...položaj Srba u Hrvatskoj – faktička asimilacija i obezličjenje, ima u sebi nepravednog, pa time i zapaljivog...” (5. 2. 1989). Đilas optužuje Tuđmana za pretenzije na BiH i Srem, te oživljavanje “desnog, ‘pravaškog’, hrv. nacionalizma. Napola je opraio ustaše, a kad su u pitanju ustaše, sve što je napola je više nego celo.” (26. 2. 1990) Dan ranije piše: “...komplikacije oko Bosne – posle Tuđmanovih pretenzija na Bosnu i napola rehabilitacije NDH kao ‘vekovne’ težnje (lepo se okrunila ta težnja!).”

Pre nego potražim Đilasove osvrte na Srbe u Hrvatskoj iz tog doba – par crtica iz Đilasove istorije dodira s ljudima iz Hrvatske. Verovatno je prve Srbe iz Hrvatske Đilas upoznao tokom studija u Beogradu (započetih krajem 1929), a potom u zatvorima kraljevine Jugoslavije. Ako ih je bilo u komunističkim univerzitetskim krugovima, nisu bili brojni ni vredni pomena. Đilas beleži da su u tim krugovima dominirali Crnogorci, Bosanci i Hercegovci.⁴

Đilas upozna je 1932. u Bijelom Polju Većeslava Vildera, Hrvata češkog porekla i bliskog saradnika Svetozara Pribićevića.⁵ Kasnije te godine u zatvoru na Adi Ciganliji upozna je ustaškog prvaka Juraja “Jucu” Rukavinu koji je dopremljen u grupi ličkih Hrvata nakon “Velebitskog ustanka”. U sremsko-mitrovačkom zatvoru upozna je Marka Oreškovića, još jednog ličkog Hrvata i kasnijeg prvaka komunističkog ustanka.⁶ Đilas je zatim prebačen u Lepoglavu – po svemu sudeći njegov prvi dolazak u Hrvatsku. Tu će upoznati Andriju Hebranga, Aleksandra Rankovića, Đuru Pucara... Ako se pojavljuju u njegovim predratnim memoarima, Srbi iz Hrvatske su uglavnom bezimena čuvari u Lepoglavi.⁷

Međutim, Đilasa pominju u svojim memoarima dva srpska generala i narodna heroja iz Hrvatske. Gojko Nikoliš, kasnije načelnik partizanskog saniteta, seća se da mu je Đilas posredno odobrio odlazak u španski građanski rat u leto 1937.⁸ Pavle Jakšić se uz dosta gorčine i kritike osvrnuo na Đilasovo

4 Djilas, Milovan. *Memoir of a Revolutionary*. 1973 [First edition] ed. New York: Harcourt Brace Jovanovich. str. 95

5 Ibid, gl. 11

6 Ibid. gl. 25.

7 Ibid.

8 Nikoliš Gojko. 1981. *Korijen, stablo, pavetina: Memoari*, 3. izd. ed. Zagreb: Sveučilišna naklada

potcenjivanje značaja Sedme banijske divizije u borbama na Neretvi.⁹ Đilas je u Beogradu verovatno ukrstio puteve i s Banijcem Filipom Kljajićem koji je u tom periodu bio član Okružnog komiteta KPJ Beograda. Ulaskom u Centralni komitet KPJ, Đilas dolazi opet u Zagreb 1938/9 i u sukobu Rade Končara i Josipa Kraša staje na stranu prvog. U decembru 1940. Đilas i Ranković primaju u KPJ Radu Žigića, kasnijeg istaknutog prvaka Srba u Hrvatskoj, zadivljeni njegovim držanjem tokom krvavih demonstracija u Beogradu.¹⁰

Đilas je u ranu jesen 1943. obilazio srpske ustaničke krajeve u Hrvatskoj. Nedaleko od Gline je održao govor ojađenim porodicama teško postradale Sedme banijske divizije, podsećao ih je na obrasce srpske borbe za slobodu: Kosovski mit, Karadžića i golgotu srpske vojske u Prvom svetskom ratu. Nakon posete Slavoniji piše, "...prvi put sam osetio da su ustanak i revolucija nešto živo, nešto što je proželo svaku poru, samu suštinu bića naroda."¹¹

Sudbine Milovana Đilasa i Srba u Hrvatskoj su se sudbonosno dodirnule tokom čuvenog Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu, krajem novembra 1943. Srbe iz Hrvatske je "stavio na sto" Moša Pijade, jedan od članova partijskog vrha. To je celoj stvari davalo na težini. Predložio je srpsku teritorijalnu autonomiju. Zbunjenost samog vrha Komunističke partije se izražavala neugodnom tišinom.¹² Pijade je svoj stav potkrepio detaljnim statistikama i konkretno naznačenim granicama predložene autonomije. Dodatnu težinu je predstavljalo to što su Srbi iz Hrvatske, iako se nisu našli za tim stolom, sevnuli u Đilasovim mislima kao borci koji su "služili hrabro u ustanku". Đilas nije dopisao, mada su toga svi bili svesni, da su Srbi u NDH već tada bili i među najvećim civilnim žrtvama. Pa ipak, Đilas je neugodnu tišinu prekinuo potaknut potištenošću Josipa Broza:

Možda je, kao Hrvat, smatrao neumesnim da se suprotstavi toj ideji, možda su se u njemu sukobljavale misli. Ja sam bio prvi koji se usprotivio Pijadinom predlogu: odeljena teritorija je bila neprirodna, bez središta ili održivosti, a uz to je davala gorivo hrvatskom nacionalizmu. Kardelj se odmah složio. Pijade je imao ugled najgorljivijeg Srbina među nama,

Liber u suradnji s Prosvjetom, str. 140.

9 Jakšić Pavle. 1990. *Nad uspomenu*. Beograd: Rad. Knj. 1.

10 Ibid, str. 335.

11 Djilas, Milovan. *Wartime*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977, str. 321, 331.

12 Ibid, str. 356.

ali ga je Ranković potisnuo tvrdnjom da Srbi i Hrvati nisu toliko različiti da bi morali deliti svaki okrug. Tito je mirno prihvatio naš stav, ubacujući klasnu motivaciju: “Kod nas će to biti više administrativna podela, umesto čvrstih granica, kao što je to bilo kod buržoazije.”¹³

Nezahvalno je baviti se kontrafaktualnom istorijom, kod nas poznatijom kao “šta bi bilo kad bi bilo”. Čuveni istoričar Nil Ferguson, zagovornik kontrafaktualnog istorijskog metoda, je tvrdio kako bi “trebalo razmotriti kao uverljive ili verovatne *samo one alternative za koje možemo pokazati, na temelju tadašnjih dokaza da su ih tadašnji akteri zaista razmatrali*”.¹⁴ Teško je ne zapitati se kako bi izgledala istorija Jugoslavije uopšte, a posebno Srba u Hrvatskoj, da 32-godišnji komunistički prvak, strasni student književnosti i još strasniji komunista, nije dao pravac u kritičnim sekundama teške tišine nad odlukom o srpskoj teritorijalnoj autonomiji u Hrvatskoj. Da li bi se slična autonomija možda reprodukovala i u Bosni i Hercegovini i drugde? Da li bi reciprocitet Krajina — Kosovo, te na isti način povezani sudovi drugih mogućih unutar-republičkih autonomija, obeshrabrivali centripetalne sile konfederalizacije strahom institucionalizovanog reciprociteta? Ili bi se raspad SFRJ, ako bismo čak i prihvatili istorijski determinizam koji Ferguson odbacuje, desio mnogo mirnije i po drugačijim granicama? Ili bi se Srbi u Hrvatskoj opet našli u istom raskoraku? Nikada nećemo saznati.

Iako je Broz tada pokušao odluku opravdati “klasnom motivacijom”, iz Đilasovog kratkog osvrtu vidimo da je međunacionalni balans bio glavno načelo: srpska teritorijalna autonomija u Hrvatskoj bi “dala gorivo” hrvatskom nacionalizmu, dok bi autonomija Bosne i Hercegovine unutar Srbije ili Hrvatske “samo potakla buduće sukobe i lišila Muslimane njihove individualnosti”.¹⁵

- 13 Pošto sam imao samo izdanje na engleskom, bio sam slobodan da ovaj deo prevedem. Svi eventualni nedostaci u prevodu su moji.
- 14 Ferguson, Niall. *Virtual History*. London: Picador, 1997. Introduction.
- 15 Djilas, Milovan. *Wartime*. Ibid; Đilas je naknadno dokazivao i neophodnost posebne crnogorske republike razvijajući tezu o crnogorskoj nacionalnosti koja se razvija iz srpske narodnosti: Wynes, Benjamin. “Milovan Djilas and Vladimir Dedijer: Power and Dissent in Communist Yugoslavia.” August 1, 2017. <https://ueaeprints.uea.ac.uk/id/eprint/67704/>, str.58; Detaljnije o različitim načelima prema kojima su povlačene unutrašnje jugoslovenske granice u: Čavoški, Kosta. 1992, “The Formation of Borders and the Serbian Question” u *The Creation and Changes of the Internal Borders of Yugoslavia*, Ed. S. Ivanović, Belgrade: The Ministry of Information of the Republic of Serbia. pp. 33–57.

Možda se na primeru statusa Bosne i Hercegovine najbolje vidi da su obziri etničkog balansa potisli ideološku čvrstinu, jer bosansko-hercegovački muslimani tada nisu bili priznati kao posebna nacija, pa je bilo upitno da li Bosna i Hercegovina uopšte zaslužuje status republike.¹⁶

Skoro 50 godina kasnije, 5. 6. 1992, Đilas će protivrečno zapisati: “U pravu su Aleksa i Stojan – da jedino liberali mogu da reše međunacionalne odnose i da smo mi komunisti to pitanje jedino i rešili.”¹⁷ Nešto ranije, u intervjuu zagrebačkom “Startu” početkom 1989, Đilas je bio skromniji, ali ništa manje protivrečniji, rekavši da su komunisti rešili nacionalno pitanje “...u jednoj etapi, na nivou onih snaga koje su se borile u ratu (ustaše, četnici, domobrani, partizani), ali ga nisu rešili ni zauvek, ni definitivno, a u nekim detaljima ni dobro.”¹⁸

Paradoksalno, politička cena Srba s područja nekadašnje Vojne Krajine je padala žestinom njihove borbene odanosti komunističkom vodstvu. Ona je do pada Italije proporcionalno daleko nadmašivala hrvatsko učešće.¹⁹ Kako se bez Hrvata nije mogla zamisliti Jugoslavija, njihova politička cena je, takođe paradoksalno, rasla s njihovim odbijanjem, ili oklevanjem, da pridru partizanima.

U takvom kontekstu, upadljiv skok broja Hrvata u partizanskim redovima nakon pada Italije u jesen 1943, baš pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a, imao je ogroman politički značaj za uverljivost komunističke propagande prema hrvatskim masama. Kompromitovati hrvatske granice bi značilo kompromitovati i jugoslovenski projekat i revoluciju. Optimalni kurs je nalagao da se Srbi zadovolje obećanjima ravnopravnosti, simbolikom priznanja srpskog identiteta, i postojanošću Jugoslavije, a Hrvati konkretnošću republičkih granica i federalnog uređenja.²⁰

16 Hoare Marko Attila. 2013. *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*. New York: Oxford University Press, p. 167–169. Hoare navodi da su upravo Pijade i Đilas odriicali Bosni i Hercegovini pravo na republiku držeci se ideološke pravovernosti i stava КПЗ da nisu postojale ni bosanska ni muslimanska nacija. Raskorak između ideologije i realne politike je vidljiv i ako se status Bosne i Hercegovine pogleda iz suprotnog ugla: ukoliko su Srbi, Hrvati i muslimani mogli unutar (federalne) Bosne i Hercegovine organizovati unitarni politički sistem (dakle, bez pokrajina ili posebnih republika), onda je to mogla i Jugoslavija.

17 Aleksa je sin, a Stojan (Cerović) sestrić.

18 Julius, Dina i Zeković, Dušanka. “Milovan Đilas: Vlast kao strast,” Zagreb. *Start*, br. 521, Januar 7, 1989.

19 Jovanović, Nenad. “Krive brojke Kolinde Grabar Kitarović”, Portal Novosti. 03/09/2019 (<https://www.portalnovosti.com/krive-brojke-kolinde-grabar-kitarovic>)

20 Đilas je takođe pripao nezahvalan zadatak u prvim poratnim godinama da predvodi komisiju koja je definitivno utvrdila granicu između Srbije i Hrvatske, tako da su Hrvati u severnoj

Đilas se u dnevniku jetko osvrće na pitanje srpsko-hrvatskih granica, ali se nikad ne vraća na pitanje srpske teritorijalne autonomije u Hrvatskoj u kontekstu legitimnosti granica tokom raspada SFRJ. Tako 4. 9. 1991. na kritike legitimnosti granica među republikama daje "...izjavu o ratovanju u Slavoniji kao nepravednom... Nisam mogao mirne pameti da slušam i gledam na tv. priče o tim zemljama kao srpskim, kad znam da su većinom hrvatske". Kasnije kritikuje izjavu Dobrice Ćosića da su Srbi u situaciji sličnoj 1813. (slom Prvog srpskog ustanka): "Ne bih se složio... Ko su Turci iz 1813? Da nisu i srpske vođe krive za današnju 1813? i kakva je u tome odgovornost vodećih intelektualaca?" (19. 5. 1992) Opet u kritici Ćosića primećuje: "...zar princ Pavle sporazumom s Mačekom nije 'raskomadao' Srbe i dao Hrvatskoj neuporedivo više nego komunisti" (24. 9. 1992).

Đilas je najžešću kritiku Ćosiću zapisao 18. 4. 1993: "...jedan od glavnih, ako ne i glavni, krivac za raspad, razbijanje Jugoslavije i za nesreće u koje je gurnut srpski narod." Ipak, Ćosića nema na Đilasovom vidiku dok četvrt veka ranije piše o teškim međunacionalnim problemima u Jugoslaviji.²¹ Držeći se čvrsto svojih uverenja o štetnosti partijske monolitnosti, ali i neophodnosti Jugoslavije, Đilas piše Brozu početkom 1967, tokom "maspokovske" krize, samo tri dana nakon objave "Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika":

Prirodne težnje naroda k samosvojnosti nije moguće obuzdati, a kamoli ugušiti. Odnosi se kreću u tom pravcu da mnogi ljudi već smatraju da treba birati između Jugoslavije i slobode. Bojati se da će se mnogi privoleti isključivo svojoj užoj nacionalnoj zajednici, u nadi, a možda u iluziji, da će tim putem doći do slobode... Jugoslaviju je moguće održati jedino u novoj – u takvoj slobodi njenih građana i naroda koju bi slobodno izraženom voljom određivali oni sami. Samim tim što su još na snazi ponižavajuće i nasilne mere nada

Bačkoj ostali u Srbiji, a Srbi u istočnoj Slavoniji u Hrvatskoj. Detaljnije u: Jelić, Ivan. "O nastanku granice između Hrvatske i Srbije." *Časopis za suvremenu povijest* 23, br. 1-3 (1991): 1-32. <https://hrcak.srce.hr/206684>; Bara, Mario. "Đilasova komisija i sudbina bačkih Hrvata." *Pro tempore*, br. 4 (2007): 47-58. <https://hrcak.srce.hr/63292>

²¹ Nakon Đilasovog "pada" početkom 1950-ih, u Đilasovom radu se prepliću zatvorske kazne i jak spisateljski zamah koji je svoju publiku našao na Zapadu, učinivši od njega disidentsku zvezdu.

mnom – ja nisam u prilici da predložem konkretna rešenja, čak i kada bih njima raspolagao.

Ako prve rečenice postavljaju tačnu dijagnozu jugoslovenskog problema, poslednja rečenica otkriva nikada prevaziđeni Đilasov (i ne samo njegov) raskorak između prakse i ideala: kojim “konkretnim rešenjima” omogućiti svim Jugoslovenima da ne moraju birati između narodne “samosvojnosti” i jugoslovenske države? Đilas će i na zalasku života koji je posvetio mišljenju i pisanju o ljudima, borbama i politikama lako kritikovati tuđa rešenja, ali će slabo konkretizovati svoja, zapadajući neretko u raskorake.²²

Tako Latinka Perović primećuje: “Kada mu je jednom Matija Bečković rekao: ‘Vi ste za neku nebesku Jugoslaviju’, Milovan Đilas je to potvrdio: ‘Pa da – ja sam protiv karadorđevićevske, titovske, miloševićevske Jugoslavije – za ono što je neprolazno i što će se uvek radati i obnavljati kao zajedništvo između Južnih Slovena’.”²³ Ona je i sama u raskoraku: “Imao je uvek u vidu Jugoslaviju kao složenu državu, demokratski organizovanu, bez ičijeg prava na hegemoniju.”²⁴ Jer, ako se hegemonija prepozna u svakoj vladavini većine, onda nema razlike između demokratije i hegemonije.

Početak 1989. Đilas se slaže s Igorom Mekinom da je najbolje: “federalne jedinice autonomne u svojim pluralizmima, savezna vlada efikasna u svojim kompetencijama” (2. 2. 1989). Ali, ko bira saveznu vladu? Ima li pluralizma na federalnom nivou? Ko sudi u sporu savezne i republičke vlade? Raskorak između pisca i ustavotvorca, demokrate i Jugoslovena, zamišljenog i konkretnog.²⁵

Uz svu kritiku Miloševićevе politike, Đilas se nekada slaže s njim. Na primer: “...rušenje onih birokratija po Vojvodini i CG, (je) bilo pozitivno” (20. 4. 1993). Nakon sastanka republičkih lidera u Brdu kod Kranja, Đilas se više sviđa “...Miloševićeva koncepcija ‘savezne države’, umesto ‘saveza država’” (13. 4. 1991). Ovo je praktično jedino mesto na kome Đilas donekle konkretizuje svoj stav, jer savezna država je federacija, a savez država je konfederacija.

22 Doduše, iz poslednje citirane rečenice bi se mogla pročitati i ponuda Brozu da prekine progon u zamenu za konkretizaciju rešenja, ali se pošiljalac ipak zaštitio od mogućnosti da se u pismu pročita – molba.

23 Perović, Latinka. “Dnevnik Milovana Đilasa.” Peščanik. 25.8.2022. <https://pescanik.net/dnevnik-milovana-djilasa/>.

24 Ibid.

25 Ironično, Đilas objašnjava zastoj objavljivanja njegovih memoara u Sloveniji ne samo neorganizovanošću, već i “zbog otpora mom jugoslovenstvu, ako ne i demokratizmu” (18.11.1989).

cija.²⁶ Dva meseca potom, Đilas podržava Miloševićovo “prihvatanje” nacрта Gligorov–Izetbegović i protivljenje deobi BiH “koju želi Tuđman” (25. 6. 1991). Deset dana kasnije kritikuje Antu Markovića zbog izjave da će protiv slovenačke secesije upotrebiti sva zakonska sredstva, osim sile: “Otkad to, za koga to, sila nije zakonsko sredstvo: izgleda da je taj veliki Jugosloven na kraju izgubio svaku moć i kapitulirao kao mali šovinista.”²⁷ Nakon četiri dana opet odobrava Miloševiću i upada u raskorak u raspodeli krivice za raspad SFRJ: “U ovoj situaciji Sl. Milošević se postavio tako da bar ne može biti optužen kao razbijač Jugoslavije: i bez njegovih ranijih naglosti sve bi manje-više bilo kako jeste: slovenački i hrvatski nacionalisti bi gurali svoje, mada s manje razloga.”

Da li bi sve bilo kako jeste i bez Đilasove intervencije protiv srpske teritorijalne autonomije u Hrvatskoj u Jajcu 1943? Da li bi, najzad, sve bilo isto i da komunisti nisu došli na vlast, pogrešno verujući da je nacionalno pitanje u suštini klasno i da na socijalističkim osnovama neće biti nacionalističke razgradnje? U najdramatičnijim scenama ratnih memoara, odmah nakon “susreta” s Hristom u paklu Sutjeske, Đilas nagoveštava najdublju pukotinu (njegove) komunističke ideologije:

    Zašto su doktori iz Berlina i profesori iz Hajdelberga ubijali balkanske seljake i studente u ovim provalijama? Mržnja prema komunizmu nije bila dovoljna. Neka druga strašna i neumoljiva sila ih je gonila u ludačku smrt i sramotu. Nagonila je i nas, isto, da im se odupiremo i svetimo. Možda Rusija i komunizam mogu ovo donekle objasniti. Ali ova strast, ova izdržljivost koja je prevazišla patnju i smrt, ova borba za sopstvenu ljudskost i narodnost uprkos sopstvenoj smrti, sopstvenom smrću kao zovom i nadahnućem – ovo nije imalo nikakve veze sa ideologijom ili Marksom ili Lenjinom. Kada

26 “A federation is a state with shared citizenship and a single international personality in which sovereignty is shared; while a confederation is typically a union of (independent) states, established usually for a limited set of purposes, such as defense or economic cooperation, and in which full sovereignty is retained by the member-states.” O’Leary, Brendon. 2015. “Federalism and Federation.” The Princeton Encyclopedia of Self-Determination. <https://pesd.princeton.edu/node/431>.

27 Šest meseci kasnije: “Ne bih ni ja bio protiv vojske koja je za Jugoslaviju, kad bi to bilo realno – ko će ih pomoći sem Srbi – i kad bi to radili nerušilačkim metodama” (7.12.1991).

je svanulo, potisnuo sam ove tamne misli, jer sam osetio koliko su štetne za ideje i organizaciju kojima sam se predao.²⁸

Milovan Đilas, čovek koji je žrtvovao skoro apsolutnu moć zarad odanosti svojim principima, ipak nije imao hrabrosti da ostane nadvijen, zamišljen, nad ponorom strasti koju u ljudima izaziva nacionalizam. Zato je do kraja ostao u raskoraku između stvarnog i mogućeg, pokušavajući da popravi socijalizam i dokaže neophodnost Jugoslavije, ne priznajući sebi da nema konkretne alternative, čak ni kada se opraštao i od socijalizma i od Jugoslavije.²⁹

Usled tog ideološkog raskoraka Đilasa i stvaralaca socijalističke Jugoslavije, Srbi u Hrvatskoj su njen kraj takođe dočekali u raskoraku, samo je on bio praktično-političkog karaktera: šta da se radi? Na ovom mestu ćemo se vratiti Đilasovom dnevniku i njegovim rastrzanim razmišljanjima o potezima Srba u Hrvatskoj. Njihova razmišljanja nisu bila ništa manje rastrzana, ali, za razliku od njega, oni nisu dešavanja pratili iz bezbednog stana u centru Beograda.

Dnevnik otvara početkom 1989. tvrdnjom da su Srbi “s razlogom uvređeni i poniženi” i procenom da Miloševićeva politika vodi Srbe u katastrofu, gubitak 2.5 miliona Srba van Srbije, ali i Kosova (1 — 8. 1. 1989). Plaši se da bi demonstracije u Crnoj Gori mogle da se dese i u HR i BiH, ali “na hrvatskoj osnovi”, jer Muslimani i Hrvati neće prihvatiti srpskog vođu. Smatra da napadi iz Srbije na Stipu Šuvara izazivaju sukobe koji se “prenose i na narod”.

Sledećeg meseca brine pred Slavkom Goldštajnom da “podređivanje Srba u Hrvatskoj... može izazvati kod njih pokret, povezan sa Srbijom”. Goldštajn se ne slaže, jer su Srbi u Hrvatskoj “po svemu zadovoljni”, ali nije ubedljiv. Krajem meseca primećuje “kolo studenata iz Knina (Srbi?)”. Skandiranje Jugoslaviji “s autoritarnom nacionalističkom vlašću kao osnovom... niko izvan Srbije ne može shvatiti nego kao srpski partijsko-birokratski unitarizam i hegemonizam”. Radilo se, naravno, o velikim demonstracijama na kojima je Milošević obećao hapšenje Azema Vlasija (28. 2. 1989).

28 Đilas, Milovan. Wartime, str. 285. Prevod je ovde takođe moj.

29 Dobrica Ćosić “ne vidi i drugu stranu, odnosno krivicu Srba. Srbi, istina, nisu za hegemoniju, ali Srbe u jednoj državi drugi doživljavaju kao hegemoniju”, zapisaće 18. 4. 1992. Na Ćosićevo pitanje šta bi konkretno uradio drugačije, odgovara “da bi trebalo da se organizovano povlače (Đilas verovatno misli na JNA, prim. aut.), insistirajući na pravima i zaštiti Srba”. Samo devet dana kasnije će reći Desimiru Tošiću: “Ako hrvatski nacionalizam i muslimanski nacionalizam nastave, što nije isključeno, jer tamo nije u skorom izgledu evropski liberalizam, Srbi će morati da beže ili da se asimiluju.”

Početak marta 1989: “Žestoka kampanja protiv višepartijskog sistema u Bgrdu, koja se uspešno prenosi i na Hrvatsku (povodom Tuđmanove Hrv. Demokr. zajednice), uz istovremene pokrete Srba u Hrvatskoj, koje je svako politički budan trebalo da očekuje.”³⁰ Početkom aprila je na njegova vrata uleteo kontroverzni Dalmatinac Simo Dubajić u društvu istoričara Petra Opačića. Oduševljeni su jedan drugim: “vrsta negdašnjih ustanika i hajduka” – opisuju Đilas partizanskog veterana koji je pod stare dane postao ubeđeni pravoslavac i optuženik šibenskog suda.³¹ Sredinom aprila beleži bombaški napad na dopisništvo beogradske *Politike* u Osijeku.

Uz incidente u Kninu povodom obeležavanja 600. godišnjice Kosovske bitke, Đilas beleži:

Gužva u Kninu... vidi se da hrvatska vlast nije sasvim neorganizovana, ali još uvek u iluzijama da ‘konstruktivnim pristupima’, preuzimajući u svoje ruke proslavu, može da smiri stanje. Naivci iz kninske vlasti zahtevaju da se Slobodni Milošević ogradi od nacionalnih aktivista (11. 7. 1989).

Pet dana kasnije Đilas kaže Matiji Bečkoviću da je “delimično u pravu, ne samo kad se radi o podređenosti Srba u Hrvatskoj, nego i kad se radi o hapšenjima.” Ipak, tvrdi da su opravdani protesti u Hrvatskoj protiv šajkača u Kninu: “Nije isto (kad šajkaču nose u Kninu, *prim. aut.*), a Knin je srpsko mesto u državi Hrvatskoj! – grupa nosi šajkače i nasrće na govornicu sa svojim parolama i znamenjima: to asocira na kraljevinu i hegemoniju, na rat i četnike – primetio sam da to srpski narod tamo nije oduševljeno prihvatio.”

Optužuje *Politiku* da pravda nacionalističke ispade u Kninu “pod izgovorom” da Srbi imaju pravo da obeležavaju Kosovsku bitku, ali “i s realnim razlozima da su Srbi u Hrvatskoj zapostavljeni i podređeni”. Beleži i seriju međunacionalnih incidenata u Dalmaciji (18 — 25. 7. 1989). Početkom septembra podržava proteste u Beogradu protiv hapšenja Jovana Opačića, praveći paralelu s hapšenjem Azema Vlasija. Na Bečkovićevu opasku da Hrvati nemaju prava da

30 Radnici nekoliko kninskih preduzeća kao i kninski Savez komunista su podržali politiku rukovodstva Srbije, SKJ i SFRJ na Kosovu, istovremeno se ogradiвши i od zaključaka sindikata i Socijalističkih saveza radnih naroda Slovenije i Hrvatske i od nacionalističkih ispada u sopstvenoj sredini („Zbivanja u Kninu: zahtevi ostaju”, *Borba*, Beograd, 2. 3. 1989, str. 7); Marijan, Davor. “‘Događanja naroda’ u Kninu 1989. godine – slom jugoslavenske ustavne konstrukcije u Hrvatskoj”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 58 (2016): 439–467.

31 Marijan, *ibid.*

se interesuju da li će Srbi obeležavati Kosovo, Đilas odgovara: “ali to je njihova država, još u velikoj meri policijska” (22. 9. 1989).

Đilas je dočekaao HDZ početkom 1990. kao hrvatski pandan Srpskom pokretu obnove Vuka Draškovića (9. 1. 1990), osuđujući ga kao desni, pravaški nacionalizam s proustaškim simpatijama. Početkom aprila je posetio Zagreb. Nakon pobeđe HDZ registruje žestoku kampanju beogradske štampe, ali i ne očekuje “mnogo demokratije” pod Tuđmanom (2. 5. 1990). Primećuje da Srbi traže “kulturnu autonomiju” (25. 7. 1990) i slaže se s Dobricom Ćosićem da “Srbi u Hrvatskoj idu predaleko u zahtevima”, te da neko iz Srbije radi protiv Jovana Raškovića zbog neopreznih izjava u razgovoru s Tuđmanom (7. 8. 1990).

Tri dana potom Đilas procenjuje da će Zapad popustiti Srbima, ali već 14. 8. na ručku s Jovanom Raškovićem tvrdi da će Srbi u Hrvatskoj biti poraženi ako dođe do eskalacije zbog njihovog referenduma. Inače se složio s Raškovićem da Srbi imaju pravo na kulturnu autonomiju, ali da je za “državu preuranjeno”. Ponovo pravi paralelu s kosovskim Albancima, tvrdeći da “niko u svetu” neće prihvatiti ukidanje albanske autonomije i stvaranje srpske, posebno zato što je “hrvatska vlast demokratski izabrana, a Srbi ne priznaju ni vladu ni ustav ni državu hrvatsku”. Raškovićevo slaganje Đilas tumači kao potvrdu da su ekstremisti oko Raškovića “uzeli maha”.³²

Tri dana kasnije zapisuje da je srpski referendum o kulturnoj autonomiji u Hrvatskoj, te vezivanje političke autonomije za slučaj da Hrvatska zatraži konfederalnu Jugoslaviju – “srpska euforična ludorija”. Zatim na radiju sluša o sukobima oko Knina.³³ Zapisuje da ne veruje u građanski rat, ali ako ga bude – Srbi će stradati. Međutim, Đilas nije bio veoma postojan u ovoj proceni. Kroz ceo dnevnik se smenjuju njegovi zaključci o hrvatskim i srpskim ustupcima i porazima.

Đilas je krajem 1990. relativni optimista: ne predviđa rasplamsavanje sukoba oko Knina nakon poziva Boljkovca da Srbi predaju oružje (8. 9. 1990), dok kninsku “pobunu” smatra samo “izduvavanjem”, pa ne veruje ni u građanski rat ni u raspad (28. 10. 1989). Isto tvrdi i 13. 12. ruskom novinaru.

32 Đilasova mišljenja o Jovanu Raškoviću osciliraju. Na početku dnevnika ga visoko ceni, iako smatra da nije darovit za politiku. Gubitkom uticaja u Kninu i prelaskom u Beograd Đilas sve više smatra da Rašković zalazi u plitki nacionalizam.

33 Radi se, naravno, o postavljanju barikada u srpskim krajevima, što će kasnije biti poznatije kao “balvan revolucija”.

Tokom januara 1991. Đilas prati natezanje između Predsedništva SFRJ, JNA, Knina i Zagreba oko vraćanja oružja i hapšenja virovitičke grupe povezano s Martinom Špegeljem. To bi bio građanski rat ne samo u ime komunizma, već i u ime "srpske hegemonije". Đilas smatra da JNA nema snage da razoruža hrvatsku policiju, te da će hrvatsko vođstvo dobiti podršku iz sveta: "Velikosrpski planovi nastoje da ujedine sve Srbe, kao i velikohrvatski hoće državu sa Srbima, ali bez Srbije, a kad ojačaju, pravac na Bosnu." Piše: "...ne očekujem sukob, nego natezanja, razvlačenja i kompromise" (24. 1. 1991).

Nakon izbijanja "afere Špegelj"³⁴ dolazi do klimavog sporazuma Zagreba i Predsedništva SFRJ o deeskalaciji kroz demobilizaciju. Đilasa ne napušta optimizam: "U svakom slučaju je to događaj od izuzetne važnosti za čitavu Jugoslaviju: otvaraju se novi procesi, s izgledima na održanje jugo-zajednice i dalje demokratizacije – slabljenjem nacionalizma" (26. 1. 1991).

Đilas se slaže sa sestrićem Stojanom Cerovićem i suprugom Štefkom da Srbija "jugoslovenskom pričom", a "velikosrpskom praksom" razbija Jugoslaviju, ali istovremeno tvrdi da se Hrvatska nije samo branila, već i spremala na pobunu.³⁵ Dodaje da, pored milicije postoje i "divlje" ustašoidne i šovinističke naoružane grupe, u prvom redu u HDZ-u, a ne samo proustaškom HSP-u. U zaveri su i Srbi, ali i drugi. Već sledećeg dana, Đilas piše da je Špegelj "brljao i prelazio legalne kompetencije: jer sve je sračunato kao početak rušenja hrvatske vlade, koju vođ iz Knina Babić naziva ustaškom i na osnovu toga traži obaranje režima u Hrvatskoj!" (31. 1. 1991).

Đilas očigledno ima poteškoća da uspostavi koherentnu liniju zaključivanja o karakteru sukoba i njegovim uzročno-posledičnim mehanizmima. Ako je Srbija imala velikosrpske planove, onda se Hrvatska nužno branila. Ako je Hrvatska vlast spremala pobunu i gajila ustašoidne naoružane grupe, a istovremeno nije opravdano tu vlast nazivati ustaškom i raditi na njenom obaranju (jer bi to bila velikosrpska praksa koja ruši Jugoslaviju), šta je trebala biti alternativa? Đilas ostaje nedorečen, u raskoraku.³⁶ Đilas beleži da srpske

34 TV Beograd je objavila tajne video-snimke JNA na kojima hrvatski ministar Martin Špegelj sa saradnicima planira napade na oficire JNA i njihove porodice.

35 Ljubitelji teorije međunarodnih odnosa će prepoznati koncept "bezbednosne dileme", isto ponašanje može značiti i pretnju i odbranu. Srpsko-hrvatski sukob je najranije obradio: Posen, Barry R. 1994. "Ethnic Conflict and International Security.", Ch. 6. The Security Dilemma and Ethnic Conflict 103–24. Princeton: Princeton University Press.

36 Đilas tvrdi Bečkoviću da Špegeljevo pripremanje genocida, "naprosto nije istina – oni su

izbeglice iz Hrvatske pristižu “zbog pravog ili sugerisanog straha”.³⁷ Regstruje da Srbi “plebiscitima osvajaju Vukovar”, jer traže da mu se priključe srpska sela iz drugih opština (17. 2. 1991).

Smatra da su sukob u Pakracu izazvali Srbi zauzimanjem stanice milicije. “Ako se rat razbukti, Armija će se svesti na srpsku, Srbi će taj rat izgubiti.” Zahvaljujući mešanju Armije, u Pakracu nije bilo “toliko krvavo” (2. 3. 1991). Sukob na Plitvicama pripisuje “širenju kninske države” i rečima “svakome bi godila onakva lepota” (31. 3. 1991).

Mesec dana kasnije, zajedno s Dobricom Ćosićem osuđuje kninsku deklaraciju prisajedinjenja Srbiji kao provokaciju i pretvaranje Miloševića u njihovog zarobljenika, te da se Knin “od poluge za destabilizaciju Hrvatske pretvorio u polugu za destabilizaciju Miloševića” (1. 4. 1991; 15. 6. 1991).³⁸

Na vesti o sukobima u Borovu Selu i Splitu piše: “Slažem se – već poodavno sam kritičan prema JNA – s odlukom Armije da ne dozvoli da je šikaniraju i da spreči građanski rat, mada nisam ubeđen i da će to sprovesti” (7. 5. 1991). Slično, ali opet u raskoraku s neprestanom kritikom JNA i upotrebe nasilja, kritikuje odricanje Ante Markovića od upotrebe sile nakon slovenačkog i hrvatskog proglašenja nezavisnosti (25. 6. 1991). Istog dana, Đilas u prolazu upoznaje Milorada Pupovca tokom skupa “Društva za Evropu”.³⁹ Dva dana kasnije smatra besmislenim da Mesić bude predsednik Predsedništva SFRJ, te da rata u velikim razmerama neće biti, a bez rata nema hrvatske nacionalne države. Reći će Adilu Zulfikarpašiću da Tuđman ne može ugušiti pobunu Srba (19. 7. 1991).

govorili o ubijanju oficira i istaknutih protivnika, pri čemu ne mogu biti pošteđene ni familije, jer je građanski rat. Sem toga, nema sumnje da je Armija ugrožavala i da ugrožava hrvatsku vlast” (31. 1. 1991). Iako je Đilas u pravu kada se radi o pravnoj kvalifikaciji genocida, objašnjava napada na porodice građanskim ratom i vojnim pretnjama hrvatskoj vlasti deluje kao opravdavanje.

- 37 Slično i kasnije, motive srpskog izbeglištva više vidi u medijima i lažnim vestima, sa ciljem da se Armija pokrene protiv hrvatskih vlasti kao ustaških, “mada ustaška ima”. U tome vidi “metodični ludački plan izazaivanja građanskog rata” (5. 3. 1991).
- 38 Nasuprot uvreženom mišljenju, neka istraživanja dokazuju da kninske vlasti nisu bile puki instrument Beograda: Caspersen, Nina. 2010. *Contested Nationalism: Serb Elite Rivalry in Croatia and Bosnia in the 1990s*. New York: Berghahn Books; Hayball, Harry Jack. 2015. “Serbia and the Serbian Rebellion in Croatia (1990 — 1991)”, *Dissertation Goldsmiths College (University of London)*.
- 39 Milorada Pupovca Đilas neobično ceni, uporedivši ga jednom prilikom sa sopstvenim sinom Aleksom (4. 4. 1992). Primećuje čoveka “plemenitih, idealističkih pobuda, takvi stradaju” (19. 10. 1991).

Kritikuje Miloševićovo izgovaranje genocidom: “to neće uspeti, jer je to prvo osvajanje u posleratnoj Evropi. To ne znači da u Hrvatskoj nema šovinizma i ugrožavanja Srba – još nema genocida” (5. 8. 1991). Zatim britanskom ambasadoru prenosi da Srbi imaju pravo na autonomiju tamo gde su većina, a da Hrvatska nema pravo da se otcepi. Složiće se sa Stojanom Cerovićem da rata u Hrvatskoj više neće biti, te da Hrvatska mora ostati u Jugoslaviji ukoliko ne želi da izgubi teritorije – uzalud se nada u spoljnu pomoć (3 — 14. 8. 1991).

Međutim, na vest da će Nemačka priznati Sloveniju i Hrvatsku ako se borbe nastave, Đilas zaključuje: “Prekonoć se situacija menja na štetu Srba.”⁴⁰ Advokat Nikola Barović donosi loše vesti o Srbima u Sisku. Đilas zaključuje da je “očiti cilj vlasti: pritiscima i terorom isterati Srbe”, ali slične pojave beleži i na drugoj strani. Odbija Čosićev stav da Srbi vode odbrambeni rat u Hrvatskoj (3 — 15. 9. 1991).

Sastanak s lordom Karingtonom u Hagu Milošević tumači kao “priznanje Srba iz Hrvatske”, a Tuđman kao “međunarodno priznanje Hrvatske”. “Hrvati trpe poraze za porazima” (4 — 7. 10. 1991). Milorad Pupovac sreće Đilasa ponovo u Beogradu (19. 10. 1991). Smatra da je najveći problem antihrvatski radikalizam kninskih Srba koji se okreću i protiv Miloševića.⁴¹ Pupovac se sreo i s Miloševićem koji ga je uveravao da je prihvatio predlog lorda Karingtona (“haški predlog”), ali Đilas ostaje u nedoumici, jer smatra da Milošević trpi pritiske “razjarenih” krajiških i drugih nacionalista, sve do 25. 10. kada postaje jasno da je Milošević odbio.⁴² Milan Babić se žali da ih je Beograd pritiskao da prime Karingtonov predlog, a Đilas prepoznaje da Milošević uzvraća Babiću medijskim otkrivanjem sukoba Babića i Martića (31. 10. 1991).

- 40 Žarko Puhovski je taj nemački nastup protumačio kao poruku Hrvatskoj: “Ako nastavite da se borite, priznaćemo vas” (Thumann, Michael. 1997. “Between Ambition and Paralysis: Germany's Policy Toward Yugoslavia, 1991 — 1993”, Nationalities Papers, Vol. 25, No. 3, Pp. 575–586, p. 581). Sličnu logiku će izneti i hrvatski ministar spoljnih poslova Šeparović u decembru 1991 (Engelberg, Stephen. 12. 12. 1991. “Germany Raising Hopes of Croatia”, <https://www.nytimes.com/1991/12/12/world/germany-raising-hopes-of-croatia.html>.)
- 41 Tom prilikom prenosi Đilasu Karadžićevu ponudu da se Srbi iz Hrvatske nasele u sela oko Banja Luke.
- 42 Predlog lorda Karingtona je predviđao konfederalizaciju Jugoslavije. Detaljnije: Nikolić, Kosta, 2018. “Srbija i plan lorda Karingtona na Mirovnoj konferenciji u Hagu 1991”. *Jugoslavija – između ujedinjenja i razlaza*, 225–60. Institut za savremenu istoriju; Hrvatski institut za povijest.

Teško mu padaju vesti o progonima Srba s Papuka i Psunja, jer je te krajeve posetio u ratu i visoko je cenio njihovo žrtvovanje. Smatra da i Tuđman i Milošević greše u pogledu međunarodne zajednice, jer “neće poteći med i mleko nakon nemačkog priznanja”, niti će se “Evropljani zavaditi oko Srba” (17. 12. 1991).

Početakom 1992. piše o žestokim napadima Miloševića na Babića (koji je odbijao “Vensov plan”) i kaže Čosiću da je babićevska zamisao “od početka bila nerealna” (1 — 6. 2. 1992). Od sestrića Stojana Cerovića, koji je posetio Zagreb, stiče utisak da je strogost HDZ-a gora nego Miloševićeva, jer je “ipak to ustaška vlast”, dok 24. 5. 1992. zapisuje da “u Srbiji ima više slobode nego u Hrvatskoj: ovde Miloševića kritikuju slobodno oštro”.

Ponovo sreće Milorada Pupovca: ubistava u Zagrebu nema, pritisak na Srbe se smanjio, ali je stanje teško. Demokratski forum, tj. Srpski narodni sabor, hvata korena, čak i u Kninskoj krajini “kod intelektualaca”, ali “hrvatska vlast ih ne prihvata kao ravnopravne u razgovorima, nego još insistiraju na nekim svojim lutkama – na Đukiću”.⁴³ Slažu se da će Zapad intervenisati: “ono što Srbi ratom dobijaju u Hrvatskoj – prava i na jugu autonomiju – mogli su dobiti i bez rata” (4. 4. 1991). Sledeći put će Pupovac biti u misiji lobiranja da Milošević (i Čosić, kao predsednik Savezne Republike Jugoslavije) prizna Hrvatsku kako bi se popravio položaj Srba u Hrvatskoj (12. 6. 1991).

U leto 1992. Đilas procenjuje da će Srbi “svakako podosta zadržati i time faktički spojiti Srbiju do Knina i Karlovca”, dok britanski diplomata smatra da Srbi u Hrvatskoj imaju pravo na autonomiju (18 — 21. 8. 1992), sa čime se kasnije slaže i njegov američki kolega (13. 10. 1992). Pet dana potom, Đilas zamera Čosiću podršku referendumu o statusu Srba u Hrvatskoj koji mu odgovara da su “Srbi očišćeni iz Hrvatske... ostalo ih u Krajinama 150.000, zato sam za samoopredeljenje. (Đilas): I ja sam za samoopredeljenje tih Srba!” Kasnije je i pristalica “kao i svak razuman – nenasilnog ujedinjenja i opredeljenja Srba tamo gde su većina” (14. 12. 1992).

Četiri dana kasnije, Đilas je pod utiskom susreta s Jasnom Babić iz zagrebačkog *Globusa*: nije joj jasno zašto su joj krajiški funkcioneri davali intervju, kad su u njima samo osipali vatru i na nju i na Hrvate, “verovatno s namerom da prenese vrhu u Zagrebu njihovu nepomirljivost. Na njeno pitanje šta znaju

43 Radi se o Milanu Đukiću. Više u: Barić, Nikica. 2019. “The Establishment and Public Activity of the Serbian People's Party in 1991.” *Review of Croatian History*, VII (1): 79–102.

o 3.000 Hrvata posle zauzimanja Vukovara i o jami koju je otkrio Mazovjecki, na nju su vikali: 'Pominjete naše jamice, a ne pominjete Jasenovac... znate li vi šta ste nam uradili?' Oni su naprosto ljudi, ništa im se ne može dokazati."

Krajem godine Pupovac je opet u Beogradu. Đilas je tad zapisao: "Sudbina hrvatskih Srba je tragična bez obzira kojoj struji pripadaju." Navodi opštu zabrinutost: "Bezizglednost i jad Pupovca pojačava i to što su u Kninskoj krajini preovladali šovinisti: 'To je vojni logor', rekao je Pupovčev prijatelj."

Početak 1993. obeležava uspešna hrvatska ofanziva na Velebitu i u Ravnim Kotarima. Đilas ne veruje da će Srbija intervenisati. Ima utisak da u Krajini vlast preuzima Arkan, jer je sukob među vođstvom ogroman. Navodi da je Dobrica Ćosić rekao Milanu Babiću da se Srbi u Krajini moraju spremati na ostanak u zajedničkoj državi s Hrvatima. Đilas je rezigniran: "Pošto su ih potpalili!" (29. 5. 1993).⁴⁴

Početakom 1994. smatra da Hrvati neće dati Baranju i istočnu Slavoniju, a kninskoj regiji će možda dati autonomiju. Đilas ovde verovatno misli na plan Z-4. Ovenu i Stoltenbergu preporučuje "široku autonomiju" za Krajinu, a Ćosić mu kaže "da će se Kninjani boriti: izginuće, a neće odstupiti" (18 — 30. 5. 1994). Krajem iste godine Đilas beleži večeru s gostima iz Zagreba (Zvonimir Marković iz HDZ i Dušan Bilandžić) s kojima se slaže da Hrvatska ne može odustati od izlaza na Dunav, "koji je kao drugo more" (18. 10. 1994).

Milovan Đilas je svoja poslednja dnevnička (verovatno i životna) slova ispisao 1995. godine, tačno na godišnjicu osnivanja Nezavisne države Hrvatske, ali ipak pre tragedije krajiških Srba koju je slutio. Umro je 10 dana kasnije, ostavši zauvek u raskoraku između želje da bude prepoznat kao pisac i stvarnosti u kojoj je zapamćen kao kontroverzni političar, disident, tvorac države koja je i sama nestala u raskoracima između želja i mogućnosti njenih naroda i njihovih vođa.

44 U proleće 1993. se značajno pogoršava zdravstveno stanje Đilasove supruge koja je te godine i preminula, pa njegov dnevnik sve više postaje lična drama bolesti, smrti i nedostajanja, a sve manje hronologija političkog razmišljanja, posebno o Srbima u Hrvatskoj. Centralna osoba njegovog života, pored sina, bila je supruga Štefanija – Štefka, koja je takođe iz Hrvatske. S njom je imao običaj da sluša večernje vesti Radio Zagreba, a nakon njene smrti se posebno osvrće na njeno teško partizansko i lično iskustvo s Korduna.